

**TRAFFICKING IN HUMAN BEINGS FOR
EXPLOITATION AS A SOCIAL-ETHICAL
PHENOMENON: NATURE AND PECULIARITIES**

Svilen Tsvetkov

Abstract. The proposed text is an attempt to seek answers to a number of human rights issues: Trafficking in human beings for exploitation and the common social and ethical and legal values of humanity; Legal and psychological problems (and dilemmas) in investigating trafficking in human beings for exploitation purposes; The man between the moral norm and the free initiative; Axial aspects of investigating human trafficking.

Different types of human rights have their special and specific rules of implementation. But they all presuppose and require social and existential solidarity. As a form of organized crime, human trafficking undermines the basic principles of the rule of law and democratic standards of society. The fight against trafficking in human beings requires the united efforts of all the institutions involved at the national, regional and international level.

Key words: Moral and legal norms, human rights, trafficking in human beings, social solidarity, protection of human rights.

Общоизвестно е, че проблемите на философията на правото имат непосредствено отношение към много страни на съвременната правна практика, към широкия спектър на нейните връзки с общественото развитие. Само когато правната наука и практика се разглеждат в тази сложна, диалектически противоречива система от взаимовръзки, може да се претендира за достатъчна пълнота и достоверност на анализа на нейните етически проблеми.

Безспорно с въпроса за правата на човека са тясно свързани и други, които засягат специфичните особености на проблематиката

на правната етика и психология. За да отговорим адекватно на тези важни въпроси, ние трябва да проследим как връзките в системата „философия–етика–право“ се проявяват на различните конкретни нива на социалната практика.

Една от основните тези, от която изхождаме, се заключава в това, че най-висша ценност е човешкият живот и правото на живот е основно, базисно право. А това, което гарантира правото на живот, е правото на труд. Двете определят всички останали права на човека, в това число и правото на промяна (мисловна, емоционална, светогледна, поведенческа), правото на движение на хора, стоки, капитали, информационни продукти, правото на миграция (икономическа, политическа, екологическа).

Втора изходна теза. В съвременния свят на динамични социално-икономически и културно-комуникативни промени, свят на преобладаваща и прогресираща неопределеност, свят на непрекъснатата борба за власт и подчинение, на борба за преразпределение на сферите на влияние (икономически, политически, духовни), свят на тотална конкуренция, свят на болезнено емоционално преживяване на различията, противоречията, отчуждението и конфликтите, животът е съпроводен с различна степен и форма на употреба и злоупотреба с правото на миграция. Трафикът на хора с цел експлоатация понякога придобива трудно предвидими и преодолими (по мащаби и интензивност) прояви. Борбата с трафика на хора с цел експлоатация е необходима и неизбежна.

Важното е да се очертаят както общите промени в тълкуването на въпроса за правата на човека в съвременната социално-правна и културно-комуникативна среда, така и различията във възгледите, обусловени до известна степен от особеностите на философската позиция на едни или други представители на правната наука и практика.

Необходимо е да се съгласим с констатацията, че развитието на съвременната глобализация поставя принципно нови проблеми пред философията на правото и правната психология и етика. Ето защо все по-важен става проблемът за изработването на адекватни социално-етически и етико-правни принципи за защита правата на човека, и главно – за по-строг социален и правен контрол върху спазването на тези принципи.

1. Трафикът на хора с цел експлоатация и общите социално-етически и правни ценности на човечеството

Когато човек прави опит да определи същността, съществуването и осъществяването на трафика на хора с цел експлоатация като социален и етико-правен феномен, неизбежно се изправя пред няколко противоречия, свързани с генеалогията, характерологията и феноменологията на тази престъпна дейност.

Трафикът на хора с цел експлоатация е бил предмет на множество анализи и интерпретации. Това, което ги обединява, е постановката, че трафикът на хора с цел експлоатация е безспорно престъпна, криминална дейност, която намира заслужено внимание у интерпретаторите на философията на правото, правната психология и етика. А вниманието е заслужено, защото чрез анализа на трафика на хора с цел експлоатация се осмислят съществени аспекти от проблема за правата на човека, за човешкото битие като цяло. Правата и свободата на човека се осмислят като широко отворен символ на живота, който побира главните човешки стремежи и техните възможни успехи и неуспехи.

Преди всичко необходимо е да се отчита фактът, че крайните прояви на социалния релативизъм образуват своеобразен ценностен вакуум, който представителите на различни криминални общности се опитват да запълнят с избора и осъществяването на един или друг агресивен и рисков модел на поведение. Този модел е лишен от обичайната връзка с другите модели на поведение, по-точно с емоционалните преживявания и нравствено-религиозните добродетели на мнозинството от хората.

Нека приемем, че човешкото съществуване в света на свободната пазарна инициатива (или съвместното съществуване и общуването в света на неограничените възможности, както предпочитат някои да го наричат) е прагматично, разсъдъчно-егоистично, икономически-дисциплинирано и в крайна сметка емоционално-волево (и немалко спекулативно). Нека приемем също, че човек има способността да се „отклонява“ от обичайното и да пребивава в „спекулативно-произволно“ отношение и изява, които не винаги са морални и правомерни, но „гарантират“ бърза печалба или в някаква степен компенсират недостига на екзистенциална динамика и

пластика. В момента, когато ползата се намеси в човешките отношения, те придобиват подчинен (в повечето случаи комерсиален) характер и губят моралния си облик.

Трафикът на хора с цел експлоатация е криминална дейност в рамките на злоупотребата с правилата на свободната пазарна инициатива.

Общата рамка (конфигуратор) на криминалната дейност – трафик на хора с цел експлоатация – е проблемната ситуация, създадена от присъствието на неизбежна конкуренция в борбата за власт и сфери на икономическо влияние. Самото осъществяване на престъпните действия по правило става в границите на определена „организационно-управленска програма“, ръководна роля и набор от изпълнителски роли. В статуса и функциите на общата роля се пресичат линиите на конкретните нагласи и очаквания на възложителя, изискванията на правилата за конспирация и техническо изпълнение с конкретните индивидуални особености на индивидите, които я осъществяват. Чрез това пресичане на обективните и субективните характеристики става възможно прогнозирането и планирането на престъпната дейност. Като стратегия на конкурентно действие тя е предвидима, което по същество създава и предпоставките за нейното целенасочено изграждане. С други думи, в осъществяването на трафика на хора с цел експлоатация си дават среща както необходимостта от засилване на икономическа мощ на престъпната групировка, усвоените технико-технологически достижения в престъпната дейност, така и психичната нагласа, липсата на морални ценности и отговорност на изпълнителите.

Трафикът на хора с цел експлоатация като криминално поведение не е спонтанно самоформиращо се, а се „култивира“ – както в индивидуален, така и в социален план. Човек се научава от другите, обучава другите в криминалната дейност, заедно с другите създава и спазва (или нарушава) правилата на престъпната схема – трафик на хора с цел експлоатация.

Сред наличната достъпна специализирана литература ще срещнем различни мнения и коментарии. Това, което ги обединява, е постановката, че има три възможни начина човек да реши и да участва в криминална дейност. Първият е чрез спонтанно решение

или случайно. В повечето случаи обаче човек действа конкретно и мотивирано. Независимо дали неговият мотив е да печели в материален, или емоционален план, да получава удоволствие от постигнатия резултат.

Трафикът на хора с цел експлоатация се схваща като престъпна дейност със своя конституираност, целенасоченост, подреденост и финализираност. На мястото, където се развива криминалното действие, цари собствен, абсолютен ред, строги правила. Тези правила определят законите, управляващи временния свят, създаден от зловещата „игра“. Правилата на криминалната дейност са задължителни и неоспорими.

Нещо повече – нарушаването на установения ред и организация на един трафик (възможно е отделни изпълнители да „хитруват“, тъкмо защото не са наясно със степента на наказание при нарушаване на правилата и се опитват да ги заобиколят в своя полза) се санкционира от предвиден и особен участник в престъпната схема. Не са редки случаите, при които редовите изпълнители осъществяват и функцията на вътрешен регулатор и съдия, т.е. изхвърлят от „мрежата“ онзи, който не спазват правилата.

Човек се мотивира за рискова престъпна дейност, именно защото знае (или мисли и преживява, че знае) в какви пространствени и времеви граници може да я разположи. Тази дейност започва винаги с някаква представа (ясна или смътна) за нейното начало, нейните правила (колкото сурови и жестоки да са те) и с идеята за нейното финализиране, които са и мотивиращи цели на участието.

Трафикът на хора с цел експлоатация (като всяка престъпна дейност) следователно е възможен като „инициация“ от активния субект („боса“), но е осъществим само като съгласувано, координирано отношение и поведение на организирана група и мрежа от съучастници.

Специфичната съгласуваност на престъпната дейност – трафик на хора с цел експлоатация – може да се открие както в организирания характер на дейността, така и в стремежа да се придаде целесъобразност (цялостност и завършеност) на „продукта“ на дейността. Условността произтича от множествеността на конкретните проблемни ситуации (и конкретните роли) и от ограничената валидност (различната значимост) на постигнатите резултати.

Специализираната философско-психологическа (и художествена) литература предлага множество тематизации върху унищожителния травматизъм на обсебването (от желаниа резултат) на отделни „успяващи“ хазартни играчи. Нито по форма, нито по съдържание, нито по процедура трафикът на хора с цел експлоатация обаче може да бъде „изведен“ от или „сведен“ до случайността. Тази дейност съчетава спонтанното изявяване на човешката натура (като емоционален изблик на жизнена енергия) с ограниченията на вътрешните за престъпната схема правила.

Безспорно различните видове трафик на хора с цел експлоатация имат своите особени и специфични правила на осъществяване. Тези изключения често не се вземат предвид в рамките на философско-егическите обобщения от по-широк мащаб, но те са важни за разбирането на личностните координати на мотивите и участието в престъпната дейност; за разбирането на състоянието на онзи трудно уловим субективен фактор в „житейската философия“ на правонарушителя, наречен вулгарно-егоистично светоусещане – усещане за самия себе си и околните, самочувствие за „изключителен“ и „недосегаем“ субект.

Разбира се, възможно е съчетание на спонтанно или стихийно възникнали отклонения от обичайното (морално и правомерно социално поведение) в резултат на изявилия се естествен стремеж към самосъхранение, непримиримост към конкретните условията на живот, критичност към предлаганите и налаганите норми, които не гарантират очакваната индивидуална или групова сигурност. Потребността (и желанието) за оцеляване и успяване в света на абсурдите може да се развие у човека толкова силно, че за него да е неизбежно да я задоволява, дори като жертва други много силни потребности на хората от непосредственото му (в т. ч. семейно) обкръжение.

Особеният характер на трафика на хора с цел експлоатация се състои не само в това, че властта (бързата печалба) изкушава към себе си и разума в поставянето на цели и съзнателни стремежи дотам, че това същностно отличие на човека започва да превъзможва и надиграва самото себе си в целеполагашата си разумност.

Самата динамика на социално-икономическите и културно-комуникативните промени изисква човек да бъде прагматичен. А който иска да бъде прагматичен, „не бива наивно да се очарова и болезнено да се разочарова от видимото, привидното, атрактивното, в което е потопен; не бива да пада духом при първите мъчителни разкрития, които му носи опознаването на другостта“ (Андреев, 2005, 228).

Нека да припомним, че хитростта, умението да се блъфира, иницирането на непреднамерени действия в другия, разколебането на опонента (противника или потенциалната жертва), избягването и прехвърлянето на отговорност – по-късно, това са основни характеристики на всеки „прагматик“ в света на нелоялната конкуренция.

Общоизвестно е, че една или друга постъпка изразява моралния избор на индивида, тя е свързана със системата на личностната морална мотивация. Извършена спонтанно и по интуиция, тя говори за моралния опит на индивида, закрепен в неговото подсъзнание.

Нравствена оценка може да имат и такива действия, които от чисто субективна гледна точка не са морални постъпки. Това се наблюдава в случаите, когато действията на личността засягат системата от охраняваните от обществото ценности, макар че в субективен план те не изразяват никаква нравствена позиция (тъй като такава отсъства). В подобни случаи общественото мнение оценява действието като морално провинение и стоварва върху личността отговорността за това, че тя не е възприела (макар че е могла и е трябвало да го направи) и не е изработила в себе си определено морално отношение. Не случайно ценностната значимост на действието много често не съвпада в неговата чисто практическа полза или вреда, а моралността на постъпката – с утилитарния резултат от постъпката. Постъпки, които са насочени срещу социалния статус на човека, оскърбяват неговата чест и потъпкват достойнството му, често пъти се оценяват от морала като провинения, по-тежки от обикновеното посегателство върху материалното състояние, имущество и други такива. Трафикът на хора с цел експлоатация (трудова, сексуална) болезнено се преживява от засегнатите страни.

Постъпката винаги предполага известен познавателен елемент, който се съдържа в мотивацията, моралните стремежи на индивида.

Но постъпката не може да се изведе направо от този познавателен елемент: от простото знание за „нещо“ до постъпката съществува „огромна дистанция“. Познавателният елемент в моралното съзнание се опосредства чрез императивността, която е резултат на цялата структура на съзнанието, на волята му и само след като е опосредстван по такъв начин, този елемент се въплъщава в постъпките. Не трябва да се игнорира познавателният информационен момент, който се съдържа в морала, без него моралният избор би бил сляп. Но не трябва и да се свежда към него моралната регулация, да се ограничава тя с модните в наше време „модели“ за приемане и преработка на информацията (Титаренко, 1986, 279–283).

От казаното дотук може да обобщим: Личността живее не само с индивидуалния си живот, но винаги (съзнателно или несъзнателно) и с живота на съвременното ѝ общество и епоха. Днес в условията на динамични социални, културно-комуникативни и управленски промени; в условия на пазарна икономика, тотална конкуренция; в условията на глобализация, световна финансова, икономическа и социална криза се налага преоценка на ценностите. Действително старите ценности се рушат, а новите все още не са съградени; формално съществуват, но реално (достатъчно ефективно) не функционират нормите на общуване и управление. Модерните информационно-комуникативни технологии предлагат информационни продукти, които взаимно се допълват и взаимно се изключват.

Общоизвестно е, че множеството продукти на рекламната индустрия, множеството реклами за бърза и лесна печалба в съвременната социално-икономическа и културно-комуникативна среда предлагат не само богата информация и „цветна“, неусетна манипулация (Андреев, 2005, 200–201), но са един от многото фактори за разширяване полето на съзнателно (или на недостатъчно осъзнати последици от) участие в трафик на хора с цел експлоатация.

Тези констатации съвсем не са изключение, а достатъчен израз на онази страна от човешките взаимоотношения, която при определени условия разцъфтява под прикритието на възвишени думи за света на неограничените възможности, за комуникация и реализация „без граници“. Свят, в който електронните носители на информация не само предлагат по-голямо количество информация, но правят по-

достъпно нейното търсене и избирателно комбиниране. Нещо повече, електронните носители на информация до голяма степен десубективизират паметта (Бауман, 1999). „Инициативният“ индивид може безкрайно да сърфира между различни смислови гнезда, нелинейно свързани с други смислови гнезда, без да се обременява със следване на линейния запис и без да се задължава с неговата последователност. За него в „тук“ и „сега“ няма нищо друго, освен виртуална идентичност (Рифкин, 2001, 148), в която преобладава и прогресира неопределеността; фрагментарност и принцип на монтажа; липса на психологическа и символна дълбочина и др. (Визел, 2000, 107–115).

Корпоративните глобални медии доминират чрез властта на символите над всички сфери на обществото – политиката, икономическия живот, социалните отношения, културата, човешкото общуване и личния живот. Техните продукти са продуцираните от културните и медийните индустрии символи и представи, фалшиви ценности и клонирани образи. Те създават реалност, в която хората живеят нереален живот (Бузов, 2015, 24).

Човек все по-трудно е в състояние да разграничи истината от неистината, несъзнателното заблуждение от съзнателното, преднамерено заблуждаване. Често заблуждението е част от формиращата се лична вяра и убеждение. Това е заблуждението, прието от един или друг авторитет, емоционално и патетично отстоявано. Понякога човек трудно разграничава претенцията за автентична информация от преднамереното манипулиране и симулиране на човешкото съзнание (Андреев, 2005, 210).

Заблужденията безспорно имат логико-гносеологически, но и социално-психологически и аксиологически аспекти, които също трябва да се отчитат. Немалко заблуждения се дължат на различия и сблъсък на човешки емоции, страсти, пристрастия, интереси. Лъжата предполага познаване на истината, друг е въпросът как се употребява истината, кои са мотивите за лъжа в динамичната социална и културно-комуникативна ситуация.

В съгласие с А. Бергсон и Фр. Ницше ще подчертаем: Човек трудно може да пренебрегне своите лични интереси, страсти, пристрастия, суети в името на истината (Бергсон, 1993, 14); понякога най-пагубни заблуждения са човешките трайни убеждения (Ницше, 1993, 99, 222).

Нашата основна задача е не само да посочим социалната същност и конкретно-историческата обусловеност на организираната престъпна дейност – трафика на хора, както и измененията, които настъпват в тези сфери на обществения живот в процеса на социални и културни промени. Не по-малко значение има както разкриването на регулативните функции на специализираните държавни органи за противодействие на престъпността, така и тяхното въздействие върху дейността и поведението на човека.

Любопитен (но и показателен) факт е, че възможността да се пише за трафика на хора с цел експлоатация е безспорно изкусителна, а много автори (с различен професионален актив) са склонни да приемат и се ограничат в рамките на нравствено-психологическите и информационно-комуникативните измерения на тази дейност. Според нас най-добрият начин да се разбере същността и съществуването на трафика на хора с цел експлоатация и на тази основа да се организират и осъществят ефективното му ограничаване и преодоляване като социално явление е да се познават и отчитат философските и нравствено-психологическите аспекти и на тази основа да се очертаят наказателно-правните, организационно-управленските, оперативнотактическите и технико-изпълнителните действия.

2. Нравствено-психологически проблеми (и дилеми) при разследване на трафика на хора с цел експлоатация (Девиантна определеност и насоченост на трафика на хора)

Трафикът на хора с цел експлоатация е такава криминална дейност, в която конкуриращите се престъпни организации отстояват позиции и интереси, а засегнатите страни и обществото отвърщат с оценки и емоции за своето отношение към това.

Самият трафик на хора предполага и изисква специфични познания и умения, физическо и психическо напрежение – съответно удовлетворение и неудовлетворение от резултата.

Строго йерархичната същност и структура на трафика на хора с цел експлоатация е видима както в процеса на представянето му от разследващите органи, така и в процеса на възприемането му от обществото като цяло. Хората с ясно изразена гражданска позиция са, от една страна, непреки свидетели на динамичната реалност на случващото се, а от друга – съдбовно въввлечени в неговото действие,

без да имат възможността волево да променят плана или композицията му.

Криминалното престъпление – трафик на хора с цел експлоатация – е сложно и многостранно емоционално преживяване, не само за непосредствените участници, за жертвите, но и за обществеността като цяло. В повечето случаи обаче широката публика остава в неведение за болката на преките жертви и тяхното непосредствено обкръжение.

Според нас е необходимо (макар и накратко) да разгледаме въпроса как човек преживява, как установява и осмисля своето съществуване във връзка с мащабността на криминалното явление – трафика на хора с цел експлоатация?

Ще се опитаме да отговорим на този въпрос както в светлината на известни вече отговори, така и с едно допълнение към общото мнение. Нямаме претенцията, че предлагаме цялостно изследване на емоционалните преживявания на засегнатите лица от трафика на хора с цел експлоатация (то е и невъзможно, и ненужно в случая), затова определяме и именуваме тази част (само условно) „допълнителен шрих“ към проблема.

От наличната и достъпна специализирана литература, проблематизираща преживяването в различни ракурси, заслужават внимание някои основни изходни положения, свързани с преживяването на тревожност и безпокойство, страх и срам.

За представителите на философията и психологията на правото преживяването е отнасянето на човека (не винаги осъзнато и осмислено, не винаги ясно и отчетливо) към своето собствено съществуване. В тази своя причастност (небезразличност) човек установява като проблемни (неудовлетворителни за него): мимолетността и финалността (крайността, ограничеността, недовършеността) на съществуването си; неговата неустойчивост (неопределеност, непредвидимост) и субективността (изолираността, отчуждението, самотата, несправедливостта) му.

В съгласие с представителите на философската антропология, психология и логика (Маркузе, 1997; Муние, 1996; Стивънсън, 1994; Фром, 2002; Фром, 1999) ще припомним, че способността на индивида да интегрира преживяванията си в опит (Ръсел, 1997, 78, 94, 129, 163) предполага поне минимална степен на „осъзнатост“ на този процес.

Тъй като тази степен не е непременно „рационална“ или „логична“, необходимо е понятието „съзнание“ да се разбира в най-широкото му значение, като съвкупност от всички душевни равнища на човека – от несъзнателното до логичното и от емоционалното до рационалното (Янков, 2002).

От екзистенциална гледна точка миналото, настоящето и бъдещето имат различен статут. Настоящото единствено може да бъде установено (регистрирано в преживяванията), но трудно може да се определи (дефинира) – заради своята мимолетност и релативност. Наличното съществуване е изцяло в настоящето.

Като същество, осъзнаващо проблемността и абсурдността на настоящето, човек има представа за многобройните възможности от бъдещи успехи, неуспехи и заплахи. Той е изправен пред избора на варианти и много често не знае коя възможност да избере и това поражда в него чувството на безпокойство и несигурност. Нещо повече, „в живота не се върви всякога по нашите желания, амбиции и чувства, а човешкото Аз е много чувствително и лесно наранимо“ (Македонски 1943, 122–156). Всяка нова постъпка, всяка нова обстановка или внезапна среща, която е свързана с вероятност, опасност и отговорност, се придружава от безпокойство, несигурност и страх“ (Македонски 1943, 3). Страх човек да загуби това, което има – своето тяло, своето „Аз“, своята собственост и своята идентичност; това – е страх „да загубиш себе си“, който се сблъсква с бездната, името на която е – небитие“ (Фром 1999, 152).

Една от причините за страха е неизвестността по отношение на индивидуалната човешка съдба, понеже „тя е единство на необходимост и случайност“ (Киркегор, 1999, 123). Човек се плаши, защото може да загуби своята свобода, своя авторитет или желаната устойчива позиция. Чувството за вина също поражда страх, защото вината „може да му отнеме свободата“ (Киркегор, 1992, 139). А страхът от срам е израз на неувереността на човек в себе си, „срамът е смут, който се дължи на опасението от презрение на някое присъстващо лице“ (Кант, 1992, 159, 162, 164).

Не трябва да забравяме, че повечето от човешките афекти са примесени, което оказва влияние върху тяхното засилване или потискане (Динев, 2001). „Афектите страх и надежда могат да въз-

никнат тогава, когато шансовете на двете страни са равни и няма превъзходство на единия над другия (...); афектите страх и надежда представляват всъщност смес от мъка и радост?“. Страхът може да бъде породен и от всяко съмнение (Сартр, 1994, 124).

Безспорно трябва да се прави разлика: между страх (Angst) и уплаха, боязън (Furcht), но фактически те остават неразделни (Haidegger, 1972, 186); между екзистенциалния страх (Angoisse) и уплахата (Peur) (Сартр, 1994, 133); между страха от смъртта, либидния страх и реалния (обективния) страх (Фройд, 1994, 196–203). И всички тях – от „хипохондричният страх“, който възниква в резултат на разстройства, засягащи психиката — натрапчиви идеи, халюцинации, психози, неврози и др. (Македонски 1943, 108). Но понякога страхът се поражда и „от убеждението, че страда невинен, незаслужаващ да страда човек (Аристотел, 1975, 29).

И редом с казаното необходимо е да отчитаме и факта, че „страхът ни води към размисъл, а никой не размишлява по безнадеждното“ (Аристотел, 1982, 110–111). Страхът като част от човешката екзистенция играе и определена защитна роля, която е важна за човешкото оцеляване (Динев, 2001).

Подходящо допълнение към казаното дотук е, че в преживяването няма никаква устойчивост, то е неудържимо и в този смисъл се превръща в проблем за индивида като субект на преживяването.

Когато разглеждаме трафика на хора с цел експлоатация на ниво „преживяване“, е необходимо да припомним, че отношението към случилото се (и случващото се) в преживяващата памет е различно, противоречиво, а понякога и парадоксално.

За целта на това изложение е подходящо отново да подчертаем, че актуалността на съществуването не е нито в миналото, нито в бъдещето, то е само в настоящето, в момента „сега“.

В своето съществуване и общуване човек си поставя различни видове цели: далечни и близки; (екзистенциално) важни и второстепенни; постижими и непостижими. За всеки индивид желаното – чрез диапазона от присъщите му вероятности – въздейства върху избора на модел на поведение.

Човек не може да не мечтае за (или да очаква) силна изява (и бързо забогатяване), която да промени живота му в желана посока

в бъдещето, колкото недействителна и да е тя, както не може да не отчита случилото се вече, т.е. съдбата на жертвите на трафика на хора в миналото – пренебрегването на едното е пренебрегване и на другото, а заедно с това и лишаване от възможността за смисленост на съществуването.

В динамичната, неопределена и тревожна социална среда волята за успех и инстинктът за оцеляване правят невъзможното възможно. Склонността към рискуване е изявена или скрита строго индивидуално – с различна сила и с различна посока за всеки. Но тя е универсална и всеки човек дълбоко в себе си обича да рискува, както обича свежия и силен живот. Крайността и усещането, че „животът е един“, тласкат към интензивно опитване на необхватното разнообразие на жизнени модуси (Герджиков, 1993).

Даден индивид (конкретна личност, група или организация) е пред лицето на няколко алтернативни начини на действие, но има само непълна информация относно действителното състояние на нещата и последствията на всяко възможно действие. Задачата е да се избере такова действие, което е оптимално или рационално с оглед на наличната информация и е в съгласие с някакъв определен критерий за оптималност или рационалност.

Разбира се, безсмислено е да се допуска и твърди, че хората винаги и „действително“ изчисляват „ползата“ единствено в парична печалба, но тази формална схема е най-икономична и представлява „най-богат“ модел за изучаване на поведението (Бузов, 2005, 56–57).

Но възможното и предсказуемо състояние на нещата (процесите, явленията) в бъдещето е безотносително към индивидуалното съществуване и конкретно проявление на всеки човек в една близка или по-далечна перспектива, т.е. човек има „ограничена“ възможност да прогнозира бъдещето на собственото си съществуване в динамична и конкурентна среда.

От психологична гледна точка човек преживява нееднозначно екзистенциалното време. Прагматичната нагласа го кара да „преформатира“ настоящето чрез наблягане на усилията не само върху целите, а преди всичко върху резултатите от неговата дейност, и по този начин да има чувството, че е пред прага на желаната и полезната позиция в настоящето.

Тази нагласа така ангажира съзнанието, че човек има чувството, все едно постигането на желаното благо не само ограничава, но и сменя тревожността от напрегнатото съществуване в линейното време, а тя (тревожността) идва тъкмо заради невъзвратимостта на миналото и заради неизвестността или недостатъчната известност на предстоящото.

Предстоящото може да се прогнозира, но предоверяването в прогнозите често води до илюзии както за бъдещето, така и за настоящето. За да се избегнат илюзиите (болката и разочарованието), човек трябва да приеме и отстоява една скептично-критична и прагматична позиция (Андреев 2009; Андреев, 2007).

Ако погледнем назад в миналото, ще видим, че винаги се е осъществявала една от възможностите, там събитията винаги са еднократни и неповторими (Стоянов, 1994).

Нравствено-психологическият анализ на трафика на хора с цел експлоатация може и трябва да постави въпроса за характера на чувствата на задоволство, наслаждение и дори увереност, които съпровождат самозащитните (дори и егоистичните) действия на индивида. Този анализ трябва да открие както психологическия, така и нравствения смисъл на онова удоволствие, което възниква при самоутвърждаването посредством избраното и осъществено престъпно ролево поведение. Поведение, което за част от участниците в трафика на хора не се съзнава и преживява като престъпление или като съучастие в престъпление. За някои участници това е само бизнес „игра“ или „надиграване“, в която обичайно губещите се обявяват пред обществото за жертви.

Несъмнено е, че самата престъпна дейност често изисква да се преодоляват трудности и проблемни рискови ситуации, а също така да се мобилизират в значителна степен физическите и психическите сили на индивида. Тази дейност познава както успехи, така и неуспехи и има особена интензивност.

Понякога осъщественият модел на поведение при трафика на хора с цел експлоатация приема „необичайни“ форми, които се проявяват не само неочаквано, но и са трудно разбираеми за потенциалните жертви и за по-широката публика. Те са своеобразен спонтанен стремеж на отделни индивиди (членове на престъпни

организации) към неморално поведение, към екстравагантен и циничен нихилизъм, който отъждествява „абсолютната“ свобода с индивидуалното желание. Тази нагласа се активира и мобилизира от мощта на „икономическата логика“ и степента на платежоспособност в човешките отношения. Тя приема, че само екстремните, граничните ситуации (активността и агресивността) разкриват автентично човека.

С други думи привържениците на тази нагласа са за освобождаването на страстите от морален контрол, проповядвайки „свободната инициатива“ като контраетичен акт, избирателно се позовават на отделни постановки на екзистенциализма, фройдизма и ницшеанството.

Вулгарният прагматизъм на правонарушителите приема и увържда, че човек навсякъде, даже в най-интимните си отношения, гради благополучието си върху употребата (ползването) и ограничаването (потискането) на другия. Следователно можем да допуснем, че начинът на живот, който е изграден върху користната сметка и осезаемата облага, открай време е пораздал егоистично самолюбие, егоцентрична затвореност на душевния живот на индивида. Загубата на чувството за общност с другите хора е изолирала нуждата от интимност, от човешко участие, но отчужденият индивид би искал да придобие тази интимност чрез „игровия“ опит, подобен на покупко-продажбата, при това по-евтино, с най-малки вреди и загуба на време (Андреев, 2005, 209–210).

Безспорно трафикът на хора с цел експлоатация е продукт на света на „неограничените възможности“ и все повече започва да прилича на атрактивен и изкушаващ „лабиринт“ с множество отклоняващи и разклоняващи вниманието „ориентири“ като т.нар. „хуманитарни интервенции“ (Бузов, 2015, 19), но с общо послание – в света на абсурдите активно живее рисковно-импровизиращата и агресивната, абсурдната личност.

Неуспехът при осъществяването на една престъпна схема поражда недоверие и отчуждение, което може да има различни прояви. В повечето случаи загубилият в различна степен и форма е раздвоен от омраза, злоба, ненавист, желание за реванш и т.н. Той често изпитва чувство за вина. Това го кара, колкото по-силно е това чувство, толкова по-ожесточено той да се защитава, или по-точно – да защитава грешката си. Това перманентно противоречие води до

дълбок вътрешен конфликт по схемата: чувство за вина (наличие на „грях“) – липса на смирение – словесна агресия в опита да се оправдае „грехът“ (гордост).

Необходимо е да се абстрахираме от факта, че сред хората има индивиди, които понякога изпитват удоволствие от болката и болка от удоволствието на другите (Адлер, 1996, 40–62; 119–132; Милев, Милев, 1992, с. 110–116; Карталов, 1993, с. 100–135).

Преходът от психологичния предел към екзистенциалното значение на резултата от дадено събитие – участието в схема на престъпна дейност, е възможно да не се осъществи и поради превратното разбиране на това значение, т.е., когато то се редуцира до аналитична или синтетична оценка.

Динамиката на междуличностните и социалните отношения винаги носи в себе си нещо непредвидено, понякога и нежелателно. Но степента и диапазонът на тази разлика могат да бъдат доста различни. Едно нещо е спонтанното поведение, друго е плановото и целенасочено действие, където разликата между резултата и замисъла е минимална и може да бъде преодоляна чрез по-нататъшната съзнателна дейност. При това всичко, което е непредвидено и се различава от замисъла, не е на всяка цена нежелателно и вредно, то може да бъде полезно и нужно за отделния индивид, група, общност.

В личния морален избор човек носи отговорността (макар и в различна степен) и за предвиждането на нежелателните последици от своите постъпки. Успешно осъществената прогноза допринася усещането за задоволство, значимост и съдържателност на индивидуалната дейност.

Причините за мащаба на социалния и културен релативизъм (причините за проява на морален и правен скептицизъм и nihilизъм) не са само субективни, те се градят върху реални особености на социалното развитие. В процеса на свободна пазарна инициатива и конкуренция между хората резултатите почти никога не съвпадат с първоначалните цели.

Сложно и болезнено се преживява раздвоеното, противоречивото съществуване. В тази връзка е необходимо да припомним, че толерантността изисква да приемаме човека с многообразието от неговите поведенчески прояви (Христов, 2008, 411–424, 440).

За моралната личност никакъв икономически интерес или властова (силова) позиция не може да компенсира екзистенциалната необходимост да се прояви разбиране и толерантност към засегнатите от трафика на хора. Конкретният интерес и позицията задължават, а проявеното съчувствие е отвъд формалното задължение, което не означава, че пренебрегва задължението.

В направеното по-горе изложение се опитахме да очертаем „сферата“ на едно осмисляне на трафика на хора с цел експлоатация и като човешка екзистенциалност, който, макар и да се корени в „прагматичната“ рационалност, не е чужд и на емоционалната причастност.

Една съществена и значима (екзистенциална) задача (и способност) на човека се свежда до това, да се ограничат и преодолеят изолацията и релативността на преживяванията и опита (Ингарден, 2003, 28–52). Те да бъдат (в някаква степен и форма) споделени, а с това да загубят непосредствеността, интимността и очевидността си (за индивида, който преживява).

Преживяването като най-характерния и отличителен елемент на човешкото съществуване не се свежда единствено и само до преживяване на своето собствено съществуване. То е преживяване на света и нещата в него, което не накърнява неговия интимен, непосредствен и уникален характер. Преживяването на „външните неща“ (хора, ситуации, събития) е също толкова интимно, колкото и преживяването на самия себе си. Преживявайки случващото се при трафика на хора с цел експлоатация, човек запазва интимността на съществуването си, макар и в по-друг аспект – по отношение не на самия себе си, а на съществуването на другите субекти.

3. Човекът между моралната норма и свободната инициатива

(Мотиви на „прагматична“ активност при трафика на хора)

Темата за разследването на трафика на хора с цел експлоатация (респ. за правния и нравствено-психологическия аспект) на пръв поглед изглежда толкова очевидна, че изисква само да се уточняват детайли, но не и да се спори. С други думи, щом отдавна

съществуват норми и правила, регламентиращи поведението във връзка с разследването на трафика на хора с цел експлоатация, необходима е само воля за конкретни систематични и методични действия.

Трябва да се признае, че няма единно философско-етическо мнение (на изследователи, юристи, журналисти, обществени деятели) по актуални и значими въпроси, свързани с борбата срещу организираната престъпност. Даже се срещат коренно противоположни виждания и мнения за подходите и методите.

Внимателният и добре информиран читател с лекота ще открие, че най-много разработки има по правна етика. В специализираната литература се срещат публикации както по описателна етика (какъв е на практика моралът в правото), така и по нормативна етика (методи и средства, които осигуряват изпълнението на моралните правила, норми и изисквания в областта на правото). Има и изследвания, посветени на нарушенията, измамите от правна и морална гледна точка. Но има не един заплетен въпрос.

Заслужава внимание въпросът за моралното поведение на правните субекти, заемащи и отстояващи различни (понякога взаимно изключващи се) позиции. Особено интересни са изследванията, свързани с въпроса – какви форми на морално поведение са съвместими (съответно не са съвместими) с благото (в морален смисъл) в правоприлагащата (право-охранителната, право-раздаващата и правозащитната) практика. Основните ценности и добродетели на юриста, приемливи от морална гледна точка, са известни още от древността, описани не само от Римското частно право.

В случая изследователският интерес се насочва към сложна за трактовка и интерпретация правна и морална проблематика. Как е възможно, защо се допуска осъществяването на трафик на хора с цел експлоатация в XXI век?

Въпреки голямото количество изследвания и публикации не всички изследователи стигат до еднакви заключения, макар да преобладават изводите, че трафикът на хора с цел експлоатация е криминално престъпление и не е допустим от морална гледна точка.

Въпросите на правната етика са сложни и изискват съпоставка на различни специализирани изследвания. Очевидно е, че полето за научни разработки е почти необятно.

Би било банално да се изброяват множеството тематични интерпретации на морала в различните видове правоприлагаща (правоохранителна и правозащитна) дейност. Затова ще представим само един аспект от диалектиката на морала и правото в и чрез разследване на трафика на хора с цел експлоатация.

Адекватното и ефективно разследване на трафика на хора с цел експлоатация изисква да се разсъждава върху нивото на познаване и осъществяване на моралната и правната норма въпреки тяхната очевидност.

Въпреки че правото и моралът не са тъждествени, те не са и взаимноизключващи се: не може да се каже, че правото е без-морал, нито, че моралът е без-право. Тяхната „диалектика“ се свежда до това, че все пак в правото се отстояват и моралните ценности, както и в морала – логически непротиворечивото.

Всеки човек (не само този, който е в социална нищета, но и образованият, талантливият, икономически мощният или стремящият се към икономическа мощ) има немалко ограничения и задължения (не само познавателно-оценъчни и поведенчески, но и социално-икономически, правни, морални,), които му биват вменявани от институции, отделни общности и субекти. Той може да се ангажира с тях и да ги спазва, да се отнася избирателно към тях, да действа спонтанно или произволно.

Тази „естествена“ и разбираема позиция поражда реална възможност за смесване (или противопоставяне) на дълг и дължимо с други феномени на човешкото поведение и човешките взаимоотношения – и преди всичко с свободната инициатива и прагматизма.

Общоизвестно е, че дълг и дължимо могат да се реализират като морално отношение само когато бъдат осъзнати. Съзнаването им означава, че човек е наясно със смисъла и значението им за собствения си живот и в общуването си с другите. Без осмисляне (т.е. – размишление) на дължимото поведение не може да съществува дълг, защото тогава всичко, което човек прави, ще се подчинява на някаква външна (извън човека) необходимост, която той „праволинейно“, стереотипно (без да я схваща) ще следва. Моралът не е генетична програма, кодирана в поведението на човека, нито човек е биоробот, който автоматично я изпълнява (Станков, 1994, ч. 1, гл. 3, §1).

Тази необходимост се определя от факта, че моралът е проекция на човешката същност и това се изразява в специфичното му (не-безразлично) отношение към източниците, факторите и условията на неговия живот. Човек (като индивидуалност и личност) е неповторим и уникален, но също така е продукт на социално-икономическата и културно-религиозната среда, на нейните динамични и често непредвидими изменения. Моралът обвързва човека с общността и с всички нейни проекции в живота и в конкретната професионална дейност (Станков, 1994, ч. 1, гл. 3, § 2, 5).

В света на динамични социално-икономически и културни промени много са факторите, които определят нравственото поведение на индивида. Безспорно решаващ фактор е другият (и другите) до нас: с него (и с тях) сме заедно в съвместното съществуване и общуване, следователно – на него (и на тях) дължим спазването на правно-етичните норми. Тук екзистенциалните фактори на дължимото поведение могат да се разглеждат в два типа отношения: персонални и социални. Моралът е свързан и с условията, при които той бива вменяван, следван и изпълняван. Това, преди всичко е съгласувано и с правната система, но заедно с нея и с всички законни социални и професионални институции и организации, които ограничават (налагат пределна норма на) поведението на своите членове чрез различни нормативи и кодекси. Ако нормите изборително се прилагат, то е възможно моралът да се профанизира или да се обезсмисли (Станков, 1994, гл. 3, §).

Представителите на философската антропология деликатно ни напомнят, че човешкият живот е задължително ангажиран в определено място и време, той е „живот-в-света-сред-обстоятелствата“ (Ортега-и-Гасет). В живота (в условията на динамични социални промени) се преплитат противоположни тенденции. Той е арена, където си дават среща редица човешки интереси, страсти, пристрастия, суети (Бергсон, 1999, 236). В един момент водещ може да се окаже разумът, в друг – интуицията или подсъзнателните мотиви. Животът е изпитание, което изисква във всеки даден момент човек да бъде готов, за да се справи с неговите обрати. За живота няма рецепта и не трябва да забравяме, че той има начало и край и ние сме тези, които изпълваме със съдържание нашия живот. Трябва да се научим да живеем без илюзии, но да бъдем морални (Динев, 1999).

Човек (и преди всичко подрастващият) става „продукт“ и „жертва“ на така многобройните и многостранни фактори, съчетани в „разностранен многоъгълник“: семейство, училище, социално-икономическа, политическа, религиозна, рекламно-информационна среда, формални и неформални организации (Стоянова, 2006).

Корпоративните глобални медии не могат да бъдат средство за утвърждаването на културата на мира, човешката солидарност и справедливост, защото разпространяват индивидуалистките ценности на консуматорското общество (Бузов, 2015)

Реалният свят на социално и екзистенциално отчуждение, на конкуренция и конфронтация предполага и задължава човек да бъде активен и агресивен, да се отнася критично и осъдително към недейните, задължава човек да бъде прагматик и да допуска „разсъдъчен егоизъм“. Този свят изисква от човек да прояви не само „воля за живот“, но и „воля за власт“.

Разбираемо е, че човек не само разсъдъчно и разумно, а преди всичко инстинктивно и интуитивно преоценява ценностите и оценките. Преоценява изкуствено създадените и старателно поддържани илюзии за всемогъществото на образците, авторитетите и следва логиката на случващото се (Стоянова, 2006).

Изборът и осъществяването на един или друг модел на поведение е показател за това как социалните и нравствено-психологическите ценности се изразяват в цялото богатство на индивидуално-личностното своеобразие, в широкия диапазон на спонтанното протичане на чувствата и взаимното преживяване. Но това е само един начин, емоционално-психологическа форма на проява на тази ценност.

Без да психологизираме излишно въпроса, ще подчертаем, че ефектът от изборния и осъществяван модел на поведение зависи и „от обмена на ролеви маски, и от мотива, който ангажира и мобилизира хората в дадена ситуация“ (Андреев, 2005, 221–222).

Заслужават внимание и някои психоаналитични аргументи. Възможно е отношението към морала и правото на една част от хората (в т.ч. и на част от жертвите на трафика на хора) като последователно или избирателно следвана жизнена позиция да е всъщност неосъзната реакция на различни разочарования, свързани с не-

посредствената (семейна или социална) среда. Множеството причини за разочарование обуславят повече или по-малко мотивирана „хазартно-потребителска“ активност или участие в „играта на късмета“. Тази „свободна инициатива“ се разглежда (от някои индивиди) като „временно“ участие в нерегламентирана, но доходна дейност.

Темата за разследването на трафика на хора с цел експлоатация би останала nedovършена, ако не се спрем (макар и с няколко щрихи) и на още един неин аспект, а именно – на отношението към някои нравствено-психологически проявления и отклонения.

Примерите за психическите отклонения са много и разнообразни: фетишна привързаност (към предмети, дрехи, коли и пр.), пороци (хазарт, наркотици, алкохол, цигари, сексуална агресия или самоутвърждаване чрез сексуална „активност“), психични пристрастия (мании, паранои, властолюбие, славолюбие) и др.

Разбира се, интересна е и морално-психологичната гледна точка, която разглежда отношението на „вулгарно-прагматичното“ (егоцентрично) съзнание. Изобщо обърне ли се човек към социално-икономическата и културно-комуникативната действителност ще срещне не едно послание за (и предизвикателство към) прагматично потребителско поведение, за постигане на бърза и лесна печалба.

В един свят на „неограничени възможности“, на преобладаваща неопределеност и неизбежна нелоялна конкуренция се създава и утвърждава модел на поведение, който може да излезе извън рамките на волята и целите на своите носители, на отделния индивид или социална група. Една или друга постъпка – следствия от личния морален избор или прагматична преценка – може впоследствие да доведе до непредвидими и нежелателни резултати. Разбира се, всяка дейност е придружена и от целенасочен избор на отделния индивид консуматор. Тя присъства в диалектиката на целта и мотива (като осъзнавана подбуда) и на резултата от действието. Разпалването на рекламно-потребителска чувственост, възпитаването на човека в такъв дух, че тази чувственост да заема доминиращо положение в цялата система от потребности на индивида, ненапразно е представлявало началният етап на формирането на потребителското поведение на nonконформиста. Това е чувственост, която предварително е

противопоставена на традиционните (социални, културни, морални) забрани и разглежда само собственото благо и удоволствие като верен ориентир на поведението. След това настъпва етапът на ролевата активност, на явната или прикрита арогантност на човека, който вече съзнателно избира такава линия на поведение, в която техниката на достигане на успеха постепенно измества истинското чувство, а истинската страст се принизява до симулацията.

Привържениците на подобен подход разглеждат традиционния морал като система от предразсъдъци, която ограничава свободата на волевата изява на индивида, не зачита спонтанността и кипежа на неговите чувства и страсти. За тях този морал учи само как да се доживее до по-дълбока старост в безметежност, покой, за едни – съсловно или финансово гарантиран комфорт, за други – примирение и религиозно упование. И още нещо – нима мобилната прагматичност (проявена като бизнес инициатива и манипулация) не ни дава възможност да задоволим по-резултатно своите непосредствени (та макар и оценени от другите като егоистични) интереси, отколкото с помощта на илюзорно преживяваното добро и добруване? (Андреев, 2015, 211–212)

Вариациите на преоценяването и обезценяването на морала като ценност и на естествения човешки стремеж към общуване и солидарност включваха (уви! – все още включват) богат диапазон от добре усвоени и прилагани „методи“ – от претенцията за „гарантирано“ ефективно реализиране в света на „неограничените възможности“ до всякакви „акции“ по тиражирането на негативния образ на „консервативния моралист“ като недостатъчно инициативен и комуникативен, ограничен в „неизменни“ рамки. Неолибералният натиск върху масовата психика целеше и цели не само комерсиализирането на социалните отношения и дейност, но и създаване на зрителско-потребителско „самочувствие“ в останалото „неуспяващо“, неконкурентно способно мнозинство. Това мнозинство може само да се радва, че е „в крак“ с една или друга „модна“ потребителска тенденция, че е овладяло информационно-комуникативните техники и е информирано за събитията по света, а икономически мощните – „изключителните“ либерали, да се тревожат само за своите бизнес или политически проблеми, за своите „благотворителни“ мисии.

В дискусиите за последствията от процесите на глобализация се говори за културен и медиен империализъм. Корпоративните медии нямат национална или собствена културна идентичност, те са максимизиращи своите печалби транснационални корпорации или техните локални структури. Една от трайните тенденции е увеличаваща се концентрация на собствеността на медиите, която определено се отразява върху съдържанието на техните продукти (Бузов, 2015). Това определя и тенденцията към засилване на културния и морален релативизъм. Либерализмът отхвърля съществуването на общи интереси, общи ценности и въобще на колективни актьори. Допуска се единствено съществуването на индивидуални играчи (Бузов, 2015, 18).

Обезценяването и унищожаването на традиционния (в т.ч. православен) морал по необходимост води и до унижаването не само на тези, които го предлагат (или правят опити да го възродят), но и на тези, които го приемат и правят опити да го постигнат на всекидневно ниво.

Владеенето на материалната (в т.ч. финансова) сила се превърна в основен източник на самоувереността на вулгарно-прагматичния субект. Но слабостта на тази сила е тъкмо в неспособността ѝ да владее духовната (проявена като индивидуална и/или национална чест и достойнство). Опитът (волята) да бъде заменено духовното с материалното (комерсиалното) доведе и до онази травма, която може да се нарече „травма на прехода“ от известното-нежелано към желаното-неизвестно, травматичен ефект именно заради подмяната на изконни ценности. Всъщност няма по-страшна и трудно поправима травма от тази.

Споделяме постановката, че психиката на бизнесмена (на субекта на свободната пазарна инициатива) може и трябва да бъде разбрана. Но нелоялната конкуренция има множество не само нелицеприятни, морално и правно недопустимо, но и психологически непоносими степени и форми на проявление. Някои от тях са травматични за личността. Състоятелността на такава гледна точка може да се потвърди от редица публикации по психология на управлението (Андреев, Иванов, 2012).

Споделяме и постановката, че традиционният морал може да породи своеобразна инертност, но тя не изключва каквото и да е

непредвидено движение в промяна на модела на поведение, било то рязко или плавно.

Да се осъществи и защити моралът в живота (в т.ч. правата и свободите) на човека, не означава той да се търси или обявява там, където всъщност го няма; не означава от него да се иска да бъде в повече от това, което всъщност е. Да се говори за морал, означава и това – да се казва докъде стига той и откъде започва онова, което е принципно различно (макар и да се прикрива като морално действие или морална позиция). Когато се загуби границата, моралът престава да прилича на себе си, а подобното нему започва да се приема като автентично.

Тези разсъждения могат да бъдат обяснявани със статистическото изследване на конкретната социално-правна, разследваща практика. Валидността им е доказуема и от психологическата наука с относително обособяване на типовете нервна система.

Подходящият завършек за случая е следното обобщение: Правата на човека като цяло и тяхната защита (в т.ч. и разследването на трафика на хора с цел експлоатация) не биха могли да се разглеждат и обяснят отделно от историята на философските възгледи и правните основания за защита правата на човека на модерните общества, където и когато те са се зародили.

Човешкото съществуване се характеризира с едно уникално (присъщо само на човека) равнище – морално-правно социално общуване, организиране и управление. Моралът е обявяване, само-регистрация (и регистрация) на индивидуалното съществуване. Правото е реална възможност за ограничаване и преодоляване на (справяне с) социалните различия и противоречия, на социална несправедливост.

Защитата правата на човека, постигнатото ниво на ограничаване и преодоляване на трафика на хора с цел експлоатация (и съпътстващите ги емоционални преживявания) са един от показателите за способност и готовност на моралната личност и обществото за справяне с изолацията и недостъпността, за ограничаване и преодоляване на екзистенциалното и социалното отчуждение и конфликтност.

Фундаменталната разлика между правата на човека като етико-правно съществуване и защитата на това съществуване (в т.ч. разследването на трафика на хора с цел експлоатация) произтича от

това, че едното е осъзнато и осъществено свободно съществуване, а другото е конкретна дейност, регулираща съществуването във времето.

4. Аксиологически аспекти на разследване на трафика на хора

(Разследване на трафика на хора и достъп до публичността)

Разследването на трафика на хора с цел експлоатация е едновременно и теория, и практика. То съдържа както рационални, така и емоционални елементи. Разследването, за разлика от правната наука и по подобие на психологията, също разчита на емоционалността (и на интуицията), но това е емоционалност (и изобщо – субективност) от друг порядък. Колкото и сложна (почти невъзможна или секретна) да изглежда една разследваща изява, нейната цел е да постигне успех (разкриване на престъпната дейност) и да се обяви и сподели, тъй както се споделят общите ценности.

Всяко разследване на трафика на хора с цел експлоатация има ясни параметри в пространството и времето, а това ще рече, че има форма; има правила, на които се подчинява в динамиката на осъществяването си, т.е. структура и съдържание; има цел, т.е. идея (понякога и представата е достатъчна) за финално състояние или краен резултат.

Според нас (навярно и за мислещите като нас) възможната и допустима изходна точка при анализа е специфичната привлекателност на всяко разследване на трафика на хора с цел експлоатация и неизменната проблематичност. Неизвестността на изхода, сплитането на изгледи за успех с вероятността за несполука се градят върху ограниченията в дистанцията (и баланса) между готовността (информационна и технико-технологическа, физическа и психическа) и конкретната реализация и импровизация на терена. Всяко разследване предполага противоречиви преживявания – присъща му е интригата на неизвестната развръзка, белязано е от силните усещания на риска и на превратностите в движението към завършека.

Спецификата на философско-правната и етико-психологическата интерпретация и анализ на избрания и осъществен модел на поведение в разследването на трафика на хора с цел експлоатация може да се търси преди всичко в особеностите на самата разследваща дейност – целенасочена към постигане на истината и справед-

ливостта, осъществявана по строги, формални правила, изискваща пределно отдаване на умствена и физическа енергия.

Рационалното (разсъдъчно и разумно) разследване на трафика на хора с цел експлоатация изисква познаване на философското учение за единството на логика, право и ценностния подход, за правото като социална институция, чието предназначение се определя от идеята за истината и справедливостта, доминираща и по отношение на юридическото и всяко друго (журналистическо, административно) разследване.

Когато му се придаде формален характер, разследването се редуцира до чисто безлично поведение, в което има само съответствие с логическите правилата, правните норми и закони. И тъкмо защото е възможно субектът на разследване да гледа на своите цели от позицията на настоящето, той често аналогизира миналото с бъдещето (желаното с действителното) и понякога ги обърква.

Когато разследващият субект търси логика в отминалото, той се опира на закономерната връзка между пораждащото и породеното – когато нещо се е случило (и се случва), то изглежда обяснимо като верига от причини и следствия. Тази обяснима причинна последователност може лесно да се приложи върху последващото и тогава то му изглежда не само предвидимо, но и едва ли не неизбежно. Именно тук е възможно да се смесят и подменят логиката на случилото се (сътвореното) със „логиката“ на случването (сътворяването).

Разбира се, интуитивното (за разлика от разсъдъчното) (по)знание (усетът) за адекватно и ефективно правно-етично поведение в екстремална и критична ситуация е твърде неуловимо и трудно интерпретируемо, но несъмнено съществува. То изключително трудно може да се подложи на верификация, но все пак не е непознаваемо (по начало). Интуитивното знание несъмнено се обективира (налице е), но защо, как и кога все още остава загадка за специалистите по правна психология.

Щом всяка дейност (в т.ч. разследването) се осъществява в „полето“ на възможното и сме свободни да осъществим една или друга инициатива, то следва, че сме отговорни за своя избор.

В този контекст осмислянето и следването на дълга (в неговата йерархичност и комплексност) при разследване на трафика

на хора с цел експлоатация за всеки разследващ субект (юрист, журналист) е аспект не само на свободата на неговата воля, но на целостта на разследващата дейност.

Не трябва да забравяме, че целостта на разследващата дейност се заключава в нейната завършеност, а тя – от своя страна – в целесъобразната ѝ форма и в целевата ѝ реализация. А целесъобразната форма на дейност предполага овладяването на професионалното майсторство, формирано според правните закони на държавата и моралната традиция. Целесъобразността е необходима за нормалното функциониране на съвместния екип за разследване, защото гарантира пълнотата му и не допуска несъгласувано с другите от екипа поведение на някой от членовете му. Целевата реализация се изразява в неотклонното следване на правните, оперативно-тактическите и нравствено-психологическите изисквания за постигане на съгласувани действия на екипа, които едновременно да са цел и мотив за конкретните действия на членовете на екипа.

В повечето случаи правилата, нормите се приемат като определящи и подчиняващи фактори. Но е възможна и друга позиция, правилата да се приемат само като формални изисквания и се изпълняват формално – според интереса или конкретната проблемна ситуация.

Не трябва да забравяме, че животът на човека в динамични и критични ситуации (дори когато той е правомерен и морален) все пак е изпълнен с не малко заблуждения и грешки, които могат да бъдат направени (главно от незнание или спонтанно проявена емоция) и за които трябва да се понесе необходимата отговорност.

Трябва да се съгласим, че преодоляването на грешките е възможно не само чрез адекватни познавателно-оценъчни съждения (анализи) и морални поучения (според които едно не трябва, а друго трябва да се прави) (Станков, 1994, ч. 2 гл. 1, § 1, 2). Необходими са не само разсъдъчен анализ и оценка на една или друга проблемна ситуация, в която човек попада, но и предвиждане на възможни проблемни ситуации и „проиграване“ на възможни и необходими съгласувани действия на членовете на екипа (Андреев, 2005, гл. 4, § 2, 3).

Целенасоченото и успешно разследване на трафика на хора с цел експлоатация не само дисциплинира, но постига и отношение на реална солидарност – не само с членовете на екипа и не само към хората в неравностойно положение.

Съзнателните и отговорни разследващи субекти непрекъснато се стремят да научат повече, за да бъдат във всяка следваща проблемна ситуация по-добри. В преследване на подобрене всеки преминава през успеха, провала, увереността, безсилието, гнева, очарованието, радостта, а дори от провала човек успява да извлече и своите оперативнo-тактически, конкретно технически (изпълнителски) и житейски уроци.

Системността и методичността в дейността на разследващия субект (в ограничаването и преодоляването на престъпната дейност – трафика на хора с цел експлоатация) имат смисъл не само като съграждащи индивидуалния професионален опит, като преутвърждаващи реалната възможност да се разграничи видимото (привидното, атрактивното) от същността; истината от неистината, несъзнателното заблуждение от съзнателното заблуждаване. Те имат смисъл в координирането и синхронизирането на съвместната екипна дейност.

Това ограничава проявите на субективизъм и волунтаризъм в дейността на разследващите субекти (юристи, журналисти, неправителствени организации) и дава възможност по-адекватно да се ориентират както във физическото, така и в социално-комуникативното пространство и време.

Системността и методичността в дейността на разследващите е условие за овладяването на утвърдените образци, „укрепва“ комуникативните канали и установява определена мрежа от опорни стойности (модели, подходи, методи), спрямо които разследващите субекти съизмерват, осъществяват и коригират (доколкото това е позволено от системата на значимите повторения) своите междуличностни и личностно-социални (вътрешноекипни и между отделните екипи) връзки и отношения.

Всяко разследване е начин за проявяване възможностите на личността, начин да се усъвършенстват оперативнo-тактическите, професионално-техническите и комуникативни умения, докато се разследва. Резултатът от успешното разследване въздейства и на духовно (морално) осъществяване на индивида. То е показател за професионалната и психическата зрялост на личността.

Разследването на трафика на хора с цел експлоатация е и „моделиране“, „опитване“ и „изпипване“; в него има множество

„нюанси“. Разследващият субект, „опитва“ и „изпипва“, защото неговата дейност винаги е мотивирана. Това, което той твори в конкретната проблемна ситуация, не става чрез безразличие или от „игрови“ интерес; това става „ангажирано“.

Разследването на трафика на хора с цел експлоатация е не само своеобразна проява, еманация на човешката аналитична и практико-приложна правораздаваща (конкурентна на организираната престъпност) способност, но реализира именно „човешкия“ замисъл за креативно и морално съществуване.

Всеки разследващ субект в една или друга степен и форма може да осъзнае проблемността и критичността на конкретната ситуация и трябва да притежава способности за справяне с нея. Всеки може да избира дали и как да използва тези способности, а поради това и: да трупа знания-опит и (само)увереност; да се самозабравя и заблуждава в поредица от успехи; да се съмнява и отрича; да се примирява и утешава от неочаквани загуби или да подбира само онези моменти, в които се чувства победител.

На пръв поглед сякаш всичко е пределно ясно – при успешно разследване следват аплодисменти, публичност, слава, при неуспешно – болка, (не)споделено съчувствие; анализ на допуснатите грешки и по-добре избирателно информирание или мълчание пред медиите.

Може да се продължи с подобни „откровенни“ размисли, но те не са нищо повече от „справка“ на общоприети на професионално ниво етико-правни и нравствено-психологически оценки и действия след едно отминало или преди ново разследване на престъпна дейност. Сам резултатът от разследването променя всякакви първоначални оценки и очаквания, а заедно с това – и смисъла на конкретното разследване.

Общозвестно е, че победата (или успешният резултат) в едно разследване на престъпна дейност е последният и завършващ с положителни емоции етап от цялостния труд на екип (или екипи) от следователи и юристи. Преживяването е различно в зависимост от поставените цели. За да се стигне до всички тези резултати, човек преминава през продължителна подготовка, труд, лишения и „победа“ над самия себе си – и преди всичко психическа.

За победителя емоция е невероятно силна и нейното преработване е от особено значение за по-нататъшното развитие на разследващия субект. Нужно е време, за да може човек сам да осмисли случващото се. Като цяло тези чувства могат да го мотивират за още по-упорит труд, по-усилена подготовка за справяне с нови проблемни ситуации.

Понякога полученото самочувствие от поредица успешни разследвания може да изиграе лоша шега, като накара разследващия субект да омаловажи подготовката си, да подцени изобретателността на правонарушителите, да не разпредели правилно психическите и физическите си възможности.

Редом с това е възможно да се породят напрежение и безпокойство от това дали ще успее да отговори на многопосочните очаквания, ще продължи ли да бъде в тази светлина за хората. Това психично състояние може да действа демобилизиращо и да доведе до провал. На пръв поглед незначителни дразнителни фактори могат да породят съмнение и тревожност, „пулсиращо“ проявена вяра–неверие в победата. Оттам външната изява на това състояние е незадоволително представяне.

Разбира се, интересна е философската и морално-психологичната гледна точка, която разглежда както явните, така и неявните причини за различните нива на психическо напрежение, но тук ще се ограничим само с едно кратко позоваване. Често преобладаващата неопределеност на проблемната ситуация може да породии страх от провал, от публично излагане, в основата на който стои ниска себеувереност (Киркегор, 1992, 146–157). Страхът от провала може да се дължат и на прекъснатата връзка с екзистенциалния (или с дълбокия вътрешен) извор на самоувереност, на чувство за собствена ценност и значимост (Динев, 2001).

Възможните и реалните съмнения и колебания, безпокойство и страхове биват анализирани, осъзнати и съзнателно заменени с позитивни емоционални състояния и мисловен процес чрез специализиран, системен и методичен психотренинг.

Резултатите от разследването на трафика на хора с цел експлоатация са персонални (в строгия смисъл на думата), но преките участници не са негови единствени автори. Осъществено

разследване винаги е съ-авторско, то е резултат от един проследим, макар и неравномерен, процес от първоначалната информация, подготовката до завършването – обявяването на резултатите пред публиката.

С други думи победата винаги е индивидуална и обща, докато загубата – в повечето случаи индивидуална. Загубата е персонална и, за разлика от победата, тя се изживява в мълчание и болка. Победата и загубата са за „сега“, а не завинаги. Сега тържествуващите победители не са застраховани от загуба, загубилите днес имат реална възможност за реванш.

Безспорно „радващите се“ от победата, дори и да са емоционално заедно, са отделни в статуса и ролите си. В постигане на победата има различни субекти – „стратегии“, „тактики“ и „изпълнители“, има йерархия, а йерархията изисква отчитане на различните приноси към общото дело. Победата е персонално-йерархична за победителите.

Успешното разследване (победата над субекта на престъпна дейност) е значимо в своята конкретика, но то трябва да бъде съхранено, възпроизведено. И като преживяване, и като общение, и като очакване и резултат, т.е. като екзистенциална ситуация победата е израз на достойнство, докато загубата често се преживява като унижение. Нещо повече, загубата участва в зараждането и усилването на множество деструктивни и дезорганизиращи тенденции в поведението; поражда конкретни преживявания за смисъл или безсмислица.

Загубата засилва чувството на раздразнение, негодувание (дори гняв), насочени към другите участници в разследването, заради извършени от тях непрофесионални действия или заради нанесени „унижения“ от страна на правонарушителите. Разбира се, по принцип нищо не може да промени случилото се събитие, то е обективно непроменимо.

Радостта от успешното (и болката от неуспешното) разследване не е единствено и само субективно изпитване, не е единствено и само за своя носител. Тъй като разследващият субект по различни причини не може изцяло да се обособи и отдалечи от непосредственото си обкръжение (професионално, семейство) и от социално активните организации и личности, а е непосредствено, заедно с тях

(в едно комуникативно цяло), той не може да ги отделя от своя успех или неуспех в професионалната си дейност. Публичността идва със служебното изявление за (и медийното „озвучаване“ на) успеха или неуспеха и в момента (или периода) на нейното изпитване човек е неотделим от нея. Именно заради това той не може да прави нищо друго с нея освен да я изпитва.

Проблемите на разследване на трафика на хора с цел експлоатация имат непосредствено отношение към много страни на съвременната информационно-комуникативна и правна практика, към широкия спектър на нейните връзки с общественото развитие. Само когато конкретната практика по разследване на трафика на хора с цел експлоатация се разглеждат в тази сложна, диалектически противоречива система от взаимовръзки, може да се претендира за достатъчна пълнота и достоверност на анализа на нейните правни и етически проблеми. Разбира се, едни или други страни на тези проблеми могат да бъдат видени в съвременните дискусии по правата на човека, правото да информира и да бъде информиран, правото да участва в публичния диалог и полемика по жизненоважните проблеми.

Ние няма да се спираме на всички (а само на основните) причини, пораждащи явлението „сложна информационна среда“, и на следствията, които то предизвиква в развитието на социално-правните и морални отношения при разследване трафика на хора с цел експлоатация. Важно е да се изтъкне, че тъкмо върху този участък се намират пресечните точки на философията, етиката и правото. Тук са и недостатъчно изследваните проблеми на информирането и манипулирането в социалната мрежа, за чието разбиране са особено необходими средствата на социално-етичния анализ. Именно тук се разкрива възможността и дори опасността както за публичния имидж на институциите, така и за отделния човек от разкъсване на връзката между истината, видимото и привидното в социалната мрежа.

Разследването на трафика на хора с цел експлоатация се осъществява както според нуждите, интересите, позициите, амбициите на отделните в социалната среда субекти на разследване (специализирани органи, медии, НПО), така и според особеностите на „националния характер“ и социалната комуникация.

Самото разследване на трафика на хора предполага осъществимостта или провала на „сблъсъка“ между представителите на закона и правонарушителите, между замисъла и постигнатото от двете страни и неговото разбиране от публиката, между случилото се събитие и това, което е обявеното и тиражираното от средствата за масово информирание. Този процес обаче не е резултат само на информирание и приложение на комуникативни похвати – нито говорителите на специализираните разследващи органи могат еднозначно да „обучат“ публиката как да възприема оперативните действия по разследване и неутрализиране на различните по мащаб и значимост криминални престъпления, нито възприемащата публика може да „определя“ как правоприлагащите (правоохранителните и право-защитните) органи трябва да действат в конкретната (предвидима или не) проблемна ситуация и т.н. Затова и оперативно-тактическите дейности по разследването на трафика на хора с цел експлоатация никога не е „за всички“, нито реакцията на публиката пък може да е една и съща. Разследването винаги е и „интерсубективно“, и строго индивидуално (специфично-особено), макар да е осъществявано от представители на държавни институции и на „обществено място“. То има комуникативна стойност, не когато някой представител на държавна или неправителствена организация настоява да обяви, че неговата информация и коментар за едно или друго действие са „позначими“, а когато хората с активна гражданска позиция участват в публичния диалог по жизненоважните въпроси, споделят онова, което чувстват и мислят „по повод“ на ограничаването и преодоляването на престъпната дейност.

Преживяването и съпреживяването на всяко значимо разследване на трафика на хора с цел експлоатация допуска не едно езиково изразяване – в самото това екзистенциално изпитване се пораждат различни информационно-комуникативни връзки и отношения.

Положителният резултат на едно разследване е показател за нивото на професионалното майсторство. Безспорно, той се възприема, оценява и интерпретира по различен начин от различните субекти (т.нар. вътрешна и външна публика) в различните времена на постигане, но това не го изменя. Едно успешно разследване може да е многопластово и на него да се „гледа“ от различен ъгъл, но това не променя постижението, а гледната точка към него.

Общоизвестно е, че различните оценки за едно или друго събитие са само „моментна снимка“ на приоритетните нагласи и вкусове, те не му придават друг характер, а само различно „звучение“. Краят на едно разследване има смисъл не само по отношение на социално и екзистенциално значимите резултати, но и по отношение на постигнатото ниво на професионално майсторство.

Очевидно следва да се обобщи, че макар разследването на трафика на хора с цел експлоатация да се утвърждава като необходимо условие за функционирането на морално ориентираното социално поведение, то не може да се регулира само на етическо равнище. Етическите принципи на правото не трябва да се разглеждат откъснато от другите фактори, обуславящи неговите ценностни ориентации, и преди всичко – от социалните фактори.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. **Адлер, А.** За нервния характер. ИК „Здраве и щастие“, 1996. // **Adler, A.** Za nervniya harakter. ИК „Zdrave i shtastie“, 1996.

2. **Андреев, Л.** Софистиката в контекста на философската антропология. С.: Изд. „Парадигма“, 2005. // **Andreev, L.** Sofistikata v konteksta na filosofskata antropologiya. S.: Izd. „Paradigma“, 2005;

3. **Андреев, Л.** Скептицизъм и култура. В. Търново.: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2007. // **Andreev, L.** Skeptitsizam i kultura. V. Tarnovo.: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2007.

4. **Андреев, Л.** Комуникативната култура и възможността за конкурентно предимство. В. Търново.: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2009. // **Andreev, L.** Komunikativnata kultura i vazmozhnostta za konkurentno predimstvo. V. Tarnovo: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ 2009.

5. **Андреев, Л., Ив. Иванов.** Психология на управлението (избрани гледни точки), В. Търново.: Изд. „Веритас – Н. Я.“, 2012. // **Andreev, L., Iv. Ivanov.** Psihologia na upravlението (izbrani gledni tochki). V. Tarnovo.: Izd. „Veritas – N. Ya.“, 2012.

6. **Аристотел.** За поетическото изкуство. С., 1975. // **Aristotel.** Za poeticheskoto izkustvo. S., 1975.

7. **Аристотел.** Реторика. С.: „Наука и изкуство“, 1982. // **Aristotel.** Retorika. S.: „Nauka i izkustvo“, 1982.

8. **Бауман, З.** Глобализацията: последиците за човека. С.: КХ, 1999. // **Bauman, Z.** Globalizatsiyata: posleditsite za choveka. S.: KH, 1999.

9. **Бергсон, А.** Творческата еволюция. С., 1996. // **Bergson, A.** Tvorcheskata evolyutsia. S., 1996.
10. **Бергсон, А.** Двамата източника на морала и религията. С., 1993. // **Bergson, A.** Dvata iztochnika na morala i religiyata. S., 1993.
11. **Бузов, В.** Теория на рационалните решения и праксиология.– Философия и праксиология. Библиотека „Диоген“, В. Търново.: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2006. // **Buzov, V.** Teoria na ratsionalnite resheniya i praksiologia. V: Filosofia i praksiologia. Biblioteka „Diogen“, V. Tarnovo.: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2006.
12. **Бузов, В.** Крахът на неолибералните утопии.– Философия и общество // Библиотека „Диоген“, В. Търново.: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2015. // **Buzov, V.** Krahat na neoliberalnite utopii. – Filosofiya i obshtestvo. Biblioteka „Diogen“, V. Tarnovo.: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2015.
13. **Визел, М.** Хипертекстът от двете страни на екрана. – Факел, 6/2000, с. 107–115. // **Vizel, M.** Hipertekstat ot dvete strani na ekrana. – Fakel, 6/2000, s. 107–115.
14. **Герджиков, С.** Смъртен опит. София: „Екстрем“, 1993. // **Gerdzhikov, S.** Smarten opit. Sofia: „Ekstrem“, 1993.
15. **Динев, В.** Животът. 1999. // **Dinev, V.** Zhivotat. 1999.
16. **Динев, В.** Страхът. Философско антропологичен анализ. С.: ИК „Медиасат“, 2001. // **Dinev, V.** Strahat. Filosofsko antropologichen analiz. S.: IK „Mediasat“, 2001.
17. **Ингарден, Р.** Човекът. С., 2003. // **Ingarden, R.** Chovekat. S., 2003.
18. **Карталов, А.** Завистта. Пловдив.: Изд. „Макрос 2000“, 1993. // **Kartalov, A.** Zavistta. Plovdiv.: Izd. „Makros 2000“, 1993.
19. **Кант, И.** Антропология от прагматично гледище. С., 1992. // Kant, I. Antropologiya ot pragmatichno gledishte. S., 1992;
20. **Киркегор, С.** Понятието страх. Варна: Изд.къща „Стено“, 1992. // **Kirkegor, S.** Ponuyatiето strah. Varna: Izd.kashhta „Steno“, 1999.
21. **Милев, В., Р. Милев.** Психопатология. С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1992. // **Milev, V., R. Milev.** Psihopatologia. S.: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 1992,
22. **Ницше, Фр.** Човешко, твърде човешко. Т. 2, С., 1993. // **Nitsshe, Fr.** Choveshko, tvarde choveshko. Т. 2, S., 1993.
23. **Ортега у Гасет, Номбре у генте, Т. II.**
24. **Сартр, Ж.-П.** Битие и нищо. С., 1994. // **Sartre, Zh. P.** Bitie i nishto. S., 1994.
25. **Станков, Д.** Морал и култура (култура на човешкото сърце и душа). С.: ИК „Ц. Церковски“, 1994. // **Stankov, D.** Moral i kultura (kultura na choveshkoto sartse i dusha). S.: IK „Ts. Tserkovski“, 1994.

26. **Стивънсн, Л.** Седем теории за човешката същност. С.: ГАЛ-ИКО, 1994. // **Stivansan, L.** Sedem teorii za choveshkata sashtnost. S.: GAL-IKO, 1994.
27. **Стоянов, Ж.** Социалната философия от Платон до Карл Попер. С., 1994. // **Stoyanov, Zh.** Sotsialnata filozofia ot Platon do Karl Popper. S., 1994.
28. **Стоянова, Е.** Преоценка на ценностите в условията на социо-културен преход. – Философия и праксиология. Библи. „Диоген“, В. Търново: Univ. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2006. // **Stoyanova, E.** Preotsenka na tsennostite v usloviyata na sotsio-kulturen prehod. – Filozofia i praksilogia. Bibl. „Diogen“, V. Tarnovo: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2006.
29. **Титаренко, А. И.** Антиидеи. Опит за социално-етически анализ. С.: НИ, 1986. // **Titarenko, A. I.** Antiidei. Opit za sotsialno-eticheski analiz. S.: NI, 1986.
30. **Фройд, З.** Анатомия на чувствата. С., 1994. // **Froyd, Z.** Anatomia na chuvstvata. S., 1994.
31. **Фром, Е.** Да имаш или да бъдеш. С., 1999. // **From, E.** Da imash ili da badesh. S., 1999.
32. **Фром, Е.** Отвъд веригите на илюзиите, С., 2002. // **From, E.** Otvad verigite na ilyuziite, S., 2002.
33. **Христов, Л.** Философия на човека. С.: Изд. „Парадигма“, 2008. // **Hristov, L.** Filozofia na choveka. S.: Izd. „Paradigma“, 2008.
34. **Янков, Я.** Психология на правото. Т. 1, С., 2002. // **Yankov, Ya.** Psihologia na pravoto. T. 1, S., 2002.
35. **Heidegger, M. L.** Sein und Zeit, Tubingen. 1972.